

SZEM ÉS SZELLEM, EPE ÉS SZÍV SZABÓ ZOLTÁN RÓL

Nehéz nem így kezdeni Szabó Zoltán méltatását: az 1948–56-os emigráció talán legmesszebb, legmélyebben látó írója volt. Annál inkább, hiszen a kisebbik alkalom, amiért szólok most, az ő *Nyugati vártán* címmel összegyűjtött írásainak karácsonykor kiadott két bőséges kötete, amely az 1988 óta kiadott nyolc életműkötetet egészíti ki.

A nagyobbik alkalom viszont születésének közelgő, június 5-én beköszöntő századik évfordulója. És az a kötelesség, hogy ezen a centenáriumon vegyük ki Szabó Zoltánt abból az eldugott emigrációs kaszniból, ahová az ellomposodott hazai gondolkodás tette őt be az elmúlt huszonöt évben, amióta egyáltalán említhető lett itthon. Mielőtt tehát munkásságára kissé behatóbb pillantást vetnénk, nevezzük meg sorsának és helyének másik sarokpontját: Szabó Zoltán a 20. századi magyar irodalom nagyjainak volt egyike. Zseniális esszéista, aki Párizsban vagy Londonban élve majd negyven évig, az itthoni szellemi vérkeringésben is mindvégig benne maradt. Mindig pontosan tudta, hogy mi történik velünk itthon, és velünk maradt jóban és rosszban, valamilyen páratlan érzékenység hajszálcsövein át tartva velünk a kapcsolatot 1984. augusztus 19-i haláláig. Ennek az érzékenységnek a tanújeleit, kis műremekeit küldte vissza nekünk az éter hullámain át a legnagyobb elzártság idején is a Szabad Európa Rádió magyar adásaiban.

Ebben a rádiós küldetésében is ott munkál emberi és írói karakterének két legszebb vonása: a dolgoknak, az emberi történeteknek – vagyis egyik kedves szavával élve, a *helyzetnek* – hihetetlenül finom, pontos letapogatása. Ezek

a leletek elegendő tápot adhattak nap mint nap a rezignáltsághoz és az embergyűlölethez – az író Szabó Zoltánban mégis éppen az ellenkezőjét erősítik meg, a szeretetet. Szabó Zoltán írói személyiségének csodálatos adománya volt, hogy kimeríthetetlen nagylelkűség egyenlítette ki benne a világ kicsinyességeit, hitványságait és gazságait, amikor a tollat fogott. Ő nemcsak hidegen elemzett és kivesézett dolgokat, hanem az írásokban megértett és megbocsátott higgadtan és nagylelkűen oly sokat, az utálat és keserűség sejtető évadjai múltán.

Ide tartozik, hogy alig akad írókortársai közt, aki így tudta szeretni, hitelesen és tartással csodálni a másik emberben a jót, a tehetséget. Helytállást a rosszban, felülemelkedést a saját rossz szellemeinken. Nem véletlen, hogy ritka és kevésbé méltatott, prózaverset közelítő esszélatomásaiban nemcsak a vitriolos Jonathan Swifttel beszélget, de Dantéval és Goethével sétál a Pokolbéli lelkek kloákafürdői közt, s életútján mindvégig kitart ezen két kísérője, Európa két nagy spirituális kiegyenlítője oldalán. A Pokol csak a Mennyyel együtt igaz. Itt látom én a maga lelki erőforrásairól, inspirációiról keveset szóló Szabó Zoltán értékrendjének kiapadhatatlan szellemi, kozmikus forrásait, amelyhez a gyakran megvallott köldökszinór, a magyar kultúra szerelme társult.

Így hát, félelmetesen okos és illúziótlan rádiós levelei, bármiről is szóltak, gyógyítóan hatottak ránk akkoriban, az ötvenes–hetvenes években, a lelki egészség folytán, amely bennük megnyilvánult. Szabó Zoltán írásaiban nem engedett – oly sok emigránssal ellentétben – az önsajnálát szírengangjainak, a gőgös narcizmus kísértésének, és sosem ütötte le azokat a magas labdákat, amelyeket a kívülről megmondóknak kínál fel az olcsó bölcselkedés lehetősége.

Az esszéírót legjobban mondatai minősítik – hadd idézzek néhányat, e szűkös keretek ellenére. Nijinskyné Pulszky Romola emlékiratairól írja (II. 112.): „Jelentékeny

íráskészsége értékes emberi dokumentumot alkothatott volna e könyvben, amely így csupán azt bizonyítja, hogy milyen egyeduralgató és igazolt lehet egy lélekben az önzés, ha kellő mennyiségű személyes balsors ad hozzá igazolást." Az emigráns Vladimir Nabokov, a regényíró desztillált sznobizmusáról és nárcizmusáról: „A művelt és kifinomult léleknek az a fajtája egyedül Közép- és Kelet-Európában fordult elő. »Européer«-ek Franciaországban és Angliában nem tűntek fel. Olaszországban sem. Az »européer« általában az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország szülőtte volt, s több nyelven gondolkozott, inkább leleményesen, mint mélyen. Magát nem a kultúra raktárosának, hanem az európaiság megtestesítőjének tekintette, s ennek megfelelően tudásának nem továbbadására, hanem éreztetésére törekedett. Olyan elegáns fölényre, amely kiváltságos mivoltát, elmaradt országban, hatásosan kidomborította. (II. 204.) Egy angol író, Anthony Rhodes 1961-es magyar útinaplóját így jellemzi (II. 75.): „élményeiről úgy számol be, mintha az európaiság egy nehéz helyzetben élő, de vitathatatlanul fontos metropolisában járt volna, vagyis nem egy csatlós kormány székhelyén, hanem egy kis nép és nagy nemzet fővárosában." Nagy Imre korszakfordító 1953. júniusi kormánybeszédére visszatekintve írja, a távolból, Londonból (II. 53.): „az a tünemény, hogy egy kommunista magyarokhoz szólva, magyarul beszél, és nemcsak szónak pengése, hanem hangsúlyának lejtése és szívnek dobbanása szerint is, az országra egyfajta pünkösdi csoda gyanánt hatott, s Nagy Imre személyi tragédiája azzal kezdődött, hogy a nép, amelynek megnyerésére a párt küldte ki, magához vont." Egy Jancsó-film kapcsán így szól 1970-ben (II. 209.): „Így a ...tisztázó hatású film, fiatalságról, ifjonti forradalmiságról, s ennek minőségéről nem annyira a *Fényes szelek*, mint inkább Dennis Hopper Peter Fondával együtt készített amerikai filmje. Az *Easy Rider* kristálytisza precizitással és aritmetrikus arányérzékkel érezteti, hogy a hippiszezták

néma forradalmisága mennyire fonákja a polgári társadalom hipokriziseinek. Ellentétének látszik, deugyanabból az anyagból való...”

Valóban: kristálytisza precizitás és aritmetikus arányérzék. Ezek e stílus és gondolkodásmód védjegyei, és a magyar nyelvnek azok a szép ízei, amelyeket az imént a Nagy Imre-jellemzésben tapasztalhattunk meg. Nem tesz fel a kényelmetlen kérdést, vajon hány magyar író tud ma egyetlen mondatban leírni így alkatokat és elvont minőségeket. Szabó Zoltán nagy nemzedékében is kevesen voltak ilyenek.

Szabó Zoltán elegáns, visszafogott egyenrangúsággal ír a kor politikai főszereplőiről is. Nem szólal meg benne egyetlen hamis hang sem – sem túlzó áhítat, sem az a provinciális gőg, amely oly gyakran készíti a magyar értelmiségit arra, hogy a politikus képzelt hatalmát fölényes, sommás lenézéssel kompenzálja. Szabó Zoltán világosan látja, hogy a politikusnak éppúgy meg kell oldania a vállalt vagy sorsul kapott feladatot, mint az írónak, és csakis ennek a feladatnak a komolyságán, erkölcsén és sikerén mérhető meg a személye. Vázlatai a legpontosabb emberi tanulmányok, amelyek rólunk készültek. Nemcsak volt apósáról, Károlyi Mihályról, akit igazán kiismert és kivesézett a maga elidegenedett, rideg öntörvényűségében és érzelmi sivárságában. De mint láttuk, ugyanígy érezte meg a Nagy Imre-személyiség lényegét is, amelyet néhány személyes beszélgetésben ismert meg 1944-től fogva, vagy a kevesebb vonással felrajzolt Révai Józsefet, vagy a groteszk és félelmetes 1945-ös történetben megírt Szekfű Gyulát, aki azt veti oda, míg Szabó Zoltán oldalkocsis motorján zötykölődik a romos városban: „Zápolya-kor”.

Ő tehát egy Mikszáth bennfentességével és ítélőképességével látja és érti a nagypolitika emberi mozgatóerőit. Egyik utolsó ilyen alakja lett ő a magyar irodalomnak, hosszú időre, több mint fél évszázadra. Szabó Zoltán élete

első felében valahogy mindig odakerült a kor eseményeinek sűrűjébe. Higgadtan, világos fejjel, részvétellel – az említett inspiráló források adta lelki tartással és értékrenddel. Úgy is mondhatjuk, hogy mindig ott történt közösségi dráma, ahol ő éppen megfordult. Így került el pesti úrifüű létére Tardra, hogy megírja első remekművét a falu világról, és (nemcsak) a szegénységről. Így lett ő *Magyar Nemzet*-tudósítóként az 1940-es francia összeomlásnak olyan hiteles, nagyszabású krónikása, mint amilyen a franciák közt is kevés akad. De nem kell mondanunk, Szabó Zoltán sosem lesz írásaiban a hírek parvenüje, ájult riportere. Ő mindig ugyanaz a szemlélő-elszenvedő-túlélő marad, bár újságírónak is szenzációsan jó. Majd amikor a háború után kultúrattasé lesz Párizsban, végigszenvedi az önálló magyar diplomácia fokozatos megfojtását, és csak a nagykövet Károlyi kérésére várja ki posztján a kommunista hatalátvétel beteljesülését.

Talán a szovjetbarát értelmiségi baloldaliság nyomasztó párizsi divatja miatt is, frankofon létére Szabó Zoltán nem a párizsi emigrációt választja 1949-ben, hanem Londonba költözik. Döntését már Angliában közli a nevezetes Károlyinéval, Andrassy Katinkával: az egyoldalnyi esszészészet három élet drámáját foglalja műremekbe a klasszikus esszéistákra jellemző tömörséggel és szellemes eleganciával: „Útitársnőm, Károlyiné, Dovertől Canterburyn át a Piccadillyig támadta végleges elhatározásomat, azzal a makacssággal, amely a női nem sajátja. A Piccadillyn kiszállt, hogy megebédeljen Ignotus Pállal. Másfél óra múlva a Kings Road és a Markham Street sarkán találkoztunk Chelseaben. »Lássá – mondotta útitársnőm –, Ignotus is más véleményen van. Hazamegy.« Az érv hatott: riadalmamban jobb lábam felemelkedett a gázpedálról s ez a mögöttünk haladó autósor is visszahőkölésre készttette. A délután folyamán Londontól Bathig lankadt s erősödött köztünk a vita, kilátástalanul, mivel elletntéses önzések mérkőzése szükségképpen döntetlen ma-

rad. A vitában a »bátorság« s »okosság« kifejezések többször szerepeltek. A perdöntő szót hét és fél évvel később kaptam meg, versbe szedve:

„...mindig túlzottan féltem az
 ön-becsapástól
 És ettől voltam hiú-bátor igen,
 hülye-bátor:
 Félni ha bátor lettem volna,
 nem itt kuporognék
 Most mint féreg, amely létét
 féltvén tekerődzik, –
 Ott nyujtóznám most Chelsea
 bongó morajában...”

Ez a vers 1949. november elején íródott, papír helyett a költő emlékezetébe: Ignótus Páléba, akit 1949. szeptember 5-én Budapesten börtönbe vetettek s kétezer-háromszázhetvennégy napig büntették bátor jóhiszeműségéért. (II. 128–129)

Ez idő tájt mond le posztjáról a lengyel kulturális attasé is Párizsban: Czesław Miłosznak hívják. Miłoszt pár évvel később kiközösítik – mai értelemben kirekesztik – nemcsak a kommunisták, hanem Sartre-ék körei is, amikor megírja és Camus pártfogása alatt kiadja *A rabul ejtett értelem* című klasszikus elemzését a megszálló sztálinizmus természetéről. Neki emiatt kell, szinte mint leprásnak, Párizsból Amerikába emigrálnia. Nem kérdés, ezt a könyvet Szabó Zoltán is megírhatta volna. Egy ilyen, hasonló könyvet. Hogy miért nem választotta magának ezt az írói feladatot, izgalmas de most túl messze vezető találgatást, elemzést kívánna. Nem kérdés, a tehetsége, élményanyaga és elkötelezettsége megvolt hozzá.

Londonban csak látszólag került ki az élet sodrából. Egy csendesebb, de szellemi emberhez méltóbb szakasz következik ekkor el – de mindez éppen akkor, amikor London

a művészetekben is Párizssal egyenrangú fővárosa lesz Európának és a világnak. Szabó Zoltán Londonban nemcsak méltó szellemi barátokra talált – így a brit történetírás egyik nagyjában, Hugh Seton-Watsonban (a hírhedt apa sokkal értékesebb fiában), de folytonos impulzusokat kap sosem csökkenő kíváncsisága is a fontos újdonságokkal, melyekről gyakran ő tudósít először – és mindjárt abszolút pontos érzékkel és mércével – magyarul. Amikor londoni léte konszolidálódik, különleges művészi ízléssel – de kevés pénzen – berendezett Temze-parti házában él Richmondban, London egyik kertvárosában. Mint egy száműzött plebejus arisztokrata gondolkodó, elvonultan – de idejével mindig bőségesen adakozva azoknak, akiket erre méltónak talál. A magas, finom vonású, aszketikus testű férfi, akiben folyton tűz parázslik, s ujjai közt, szinte folyton, a cigaretta.

Sejthető, hogy az első londoni időszak mélypont lehetett Szabó Zoltán életében. A szűkölködés mellett súlyos családi gondok zaklatták, és az új hazában eleinte kevés barátja akadt. És mint író, alig-alig talált közönséget akkoriban, még az egész nyugati magyar világot is egybevéve. 34 éves koráig hét könyve jelent meg itthon – ezekben az emigrációs években pedig egyetlenegy sem, pedig folyton írt, továbbra is. Hogy micsoda mélységeket járt meg 1949 után a maga életéről többnyire szemérmesen hallgató Szabó Zoltán, azt a hatvanas években írt nagy esszéjéből sejthetjük meg, amelyben két emigráns portréját köti össze első pillanatra meghökkentő társításban: a modern terror szörnyűségeit megfestő Francisco Goya, és Kossuth párizsi követe, gróf Teleki László a remek írás két hőse. „Elvekhez kötött gondolkodásában radikális embernek az emigráns állapot is fárasztó állapot: ha kényes igazságérzetű, sohasem tud beletörödni, hogy igazának valóságértéke egyedül a világ-helyzet alakulásának függvénye. (...) egy ideig jól végzi a dolgát, aztán letörik” – írja Teleki kapcsán. Rátörnek, ahogy fogalmaz, „a paralizáltság állapotai”.

A paralizáltság és elzártság mély gödréből az 1956-os forradalom híre lendíti őt magasra, majd pedig nem sokkal később, a forradalom bukása után az újabb emigrációs hullámmal érkező régi barátok és a kiváló fiatalok, Sárközi Mátyás, Siklós István, Czigány Lóránt nemzedéke. Mint a másik nagy londoni szellem, Cs. Szabó László, ő is újjászünetik e pillanatban.

Bizonyos, és Szabó Zoltán példáján is látható, hogy a forradalom hatalmas erkölcsi erőt adott bukásában is, külföldön is, minden magyarnak. Ekkor veti magát nagy erővel a feladatba, hogy segítők barátokkal együtt Bibó válogatott műveinek előbb magyar, majd angol kiadását szervezze. Elemzéssorozatot ír a forradalomról, amely terjedelménél fogva is a 2006-os jubileumi kötetbe került, nem a mostani két kötetbe. A terror enyhültével könnyebbé válik otthoni barátai számára az utazás, és ekkor újulnak meg érzelmi töltéssel, élményekkel, a látogatások révén, régi barátságai. Ezek a találkozók vezetnek oda, hogy megírja nagyszabású esszéit azokról a kortársairól, akiket a legjobban szeret, a legtöbbre becsül. Bibó-, Illyés-, Tamási Áron-, Németh László-portréi a nagy klasszikus írói elemzések közé tartoznak. Ritka bensőségességgel és komolysággal mutatják meg e személyiségek világát és mozgatóerőit: intimek, de nem bizalmaskodók. A helyzet jellegzetes iróniája volt, hogy azzal a barátjával, akiért a legtöbbet tette emigrációjában, 1949 után már sosem találkozhatott. Bibót sosem engedték ki Magyarországról a hatóságok, még turistaútra sem, Szabó Zoltán pedig nem volt hajlandó hazalátogatni a kádári barakkba.

De ebben az 1956 utáni nagy írói másodvirágzásban nagy esszéi születtek másokról is – Rákóczi Ferencről, Eötvös Józsefről, Bölöni Farkas Sándorról és Gorove Istvánról, Sárközi Györgyről, Veres Péterről, és a hűségesebb patrónus barátokról, a londoni Révai Andrásról. És fontos jegyzetek sora egy brit lelki rokonról, George Orwellről.

A századik évforduló közeledtén Szabó Zoltánt vissza kell fogadnia magába a magyar szellemi életnek, ha méltó akar lenni a fenti nagy ősökhez. Műveinek válogatott kiadásait hozzáférhetővé tenni, és a diákok (előtte pedig a tanárok) kezébe adni sürgető kötelességünk.

KODOLÁNYI GYULA